

یکی از سروده‌های
دل‌انگیز مثنوی هفت پیکر،
«نشستن بهرام روز
چهارشنبه در گنبد فیروزه
رنگ» حکایت اخلاقی و
عبرت‌آموزی از داستان
«ماهان» مصری است که
به فریب و گمراهی «هایل»
بیابانی به سرزمین دیوها و
اژدهایان رسیده و به
افسون دیوها، اسب او به
اژدهایی سهمناک مبدل
می‌شود

شایسته مصور شده است. رنگ قرمز روشن خلعت بلند «ماهان» نظر را به خود جلب کرده و از برجسته‌ترین لکه‌ی رنگ صحنه، محسوب می‌شود.

مهارت هنرمند در ترسیم صور اسب «ماهان» که به افسون و جادوی دیوها به شکل اژدهایی هفت سر در آمده، در این اثر به نحو بارزی مشهود است.

زان جلاجل که در دم آوردند
هم بران زخمه‌کان سیاهان داشت
رقص کرد آن فرس که ماهان داشت
«اسب اژدهاگونه» با دید جانبی و ترکیبی از بدن اسب سیاه همراه با دو بال آبی کم رنگ باریک، دم بلند که انتهای آن به شکل سر مار ترسیم شده و از مرز تصویر بیرون رفته؛ با ۷ سر خیره به قهرمان داستان در رنگ‌های متنوع و دهانی از هم گشاده، نزدیک به هم به تصویر در آمده است.

«اژدهایی چهار پای و دو پر
در روایات و متون کهن اوستا و پهلوی به اژدها با سرهای فراوان
(اژدهایی با سه سر، سه پوزه و شش چشم) به کرات اشاره شده و تصویر
این وجود زیانکار در نسخه‌های مصور نقاشی ایران از جمله خاوران نامی
ابن حسام و برگ‌هایی از خمسه‌ی نظامی با اندکی تغییر در جزئیات عناصر

حالت و روحیه‌ی وی، به ابعاد کوچک (۱۵ x ۱۰ سانتی‌متر) نشان می‌دهد.

یکی از سروده‌های دل‌انگیز مثنوی هفت پیکر، «نشستن بهرام روز چهارشنبه در گنبد فیروزه رنگ» حکایت اخلاقی و عبرت‌آموزی از داستان «ماهان» مصری است که به فریب و گمراهی «هایل» بیابانی به سرزمین دیوها و اژدهایان رسیده و به افسون دیوها، اسب او به اژدهایی سهمناک مبدل می‌شود.

تصویر «ماهان» در نگاره‌ی مورد نظر، درون کادر، میان عوامل تشکیل دهنده‌ی داستان در ترکیبی گیرا و متناسب با اسلوب «مکتب هرات» مصور شده است.

عناصر نوشتاری در بالا و سمت راست مجلس، درون جداولی با خطوط ساده، بخش اندکی از فضای نگاره را به خود اختصاص می‌دهد که جزئی از ویژگی‌های سبک هنری «بهزاد» به شمار می‌آید.

شیوه‌ی ممتاز در ترسیم این مجلس، در بیان حالت و روحیه‌ی درونی «ماهان» و حرکت در بدن وی، کاملاً مشهود است.

اندام کوچک «ماهان» نشسته بر «اسب اژدهاگونه» با انحناى ظریف بدن، حرکت سر، دست‌ها و حالت هیجان و وحشت در خطوط به کار رفته در چهره‌ی گرد وی، ایجاد تصور حجم در صحنه می‌کند که به طرز

ماهان سوار بر اسب ازدهاگونه (منسوب به بهزاد)

برگی از نسخه‌ی خمسه‌ی نظامی کتابخانه‌ی بریتانیای لندن

هلناشین دستگل

ماهان سوار بر ازدها - خمسه‌ی نظامی، احتمالاً مکتب شیراز، سال ۱۵۲۰ م، کتابخانه‌ی India office

منظومات «خمسه‌ی نظامی» که در سال ۸۴۶ هـ (۱۴۴۲ م)، کتابت شده است.

تصویرپردازی مثنوی هفت پیکر، (چهارمین مثنوی از پنج گنج حکیم نظامی گنجوی) در دوره‌های متفاوت تاریخ نقاشی ایران و مکاتب گوناگون با موضوعات همنام و ترکیب‌بندی متناسب با سبک و سیاق هنری هر عصر به چشم می‌خورد.

خمسه‌ی نظامی هرات، تحت شماره‌های (add.۲۵۹۰۰) در بخش نسخه‌های خطی «کتابخانه‌ی بریتانیای لندن» نگهداری می‌شود.

از ۱۹ تصویر این نسخه که به تدریج در سال‌های ۱۴۹۳ تا ۱۵۳۲ تکمیل شده‌اند، تنها یک نگاره با تاریخ کتابت نسخه مطابقت دارد. ۳ نگاره‌ی دیگر نیز به رقم «بهزاد» میان ستون اشعار در متن نوشتاری مشاهده می‌شود که عبارتند از: نبرد سواره‌نظام، نبرد قبایل لیلی و مجنون سوار بر شتر، نبرد بهرام گور با ازدها؛ و چند نگاره‌ی دیگر از نسخه‌ی یاد شده را که با ویژگی‌های هنری «بهزاد» هماهنگ است، منسوب به وی می‌دانند.

برگی از نسخه‌ی خمسه‌ی هرات، (ورق شماره ۱۸۸۲)، منسوب به بهزاد، «ماهان» را سوار بر اسب ازدهاگونه با شیوه و کیفیتی عالی در ترسیم

در دوران سلطنت «سلطان حسین بایقرا» (۹۱۲-۸۷۳ هـ (۱۴۶۸-۱۵۰۶ م) و وزیر و خزانه‌دار وی «میرعلی شیرنوازی» آثار قابل توجهی از عالی‌ترین نمونه‌های کتاب‌نگاری زیر نظر استادان برجسته‌ی هرات تدوین شد.

«کمال الدین بهزاد» (۸۵۴-۹۴۲ هـ (۱۴۵۰-۱۵۳۵ م)، از نقاشان نام‌آور دربار «سلطان حسین» با پیروی از تصویرپردازی سنت کهن ایران، مراحل نوینی را در شکل‌گیری و اسلوب نگارگری در این عهد دنبال نمود.

بسیاری از نسخه‌های خطی و مصور در دوره‌ی فرمانروایی «سلطان حسین» چون:

منطق الطیر عطار ۸۹۳ هـ (۱۴۸۷ م) در موزه‌ی متروپولیتن نیویورک، گلستان سعدی ۸۹۱ هـ (۱۴۸۵ م) در کتابخانه‌ی ملی قاهره، بوستان سعدی ۸۹۳ هـ (۱۴۸۸ م) در کتابخانه‌ی ملی قاهره، «نسخه‌ی خطی مصور خمسه‌ی نظامی کتابخانه‌ی امیر علی فارسی برلاس» ۹۰۰ هـ (۹۴ - ۱۴۹۳ م)، کتابخانه‌ی بریتانیای لندن (Or. ۶۸۱۰)، با بهره‌مندی از اسلوب «مکتب هرات» به رقم «بهزاد» و یا منسوب به وی به تصویر درآمده و معرفی شده است.

یکی از نسخه‌های مصور معتبر در مکتب «بهزاد»، نسخه‌ای است از

تصاویری به چشم می‌خورد. طراحی و ترکیب شگفت‌آور ۸ «دیو» به شکل موجودات کریه‌المنظر با رنگ‌های سفید، قهوه‌ای، طوسی و سیاه در راستای خط مستقیم عمود بر صفحه و حرکات نمایشی در شیوه‌ی ترسیم با ریتمی مناسب، سمت چپ نگاره را آکنده از حرکت نشان می‌دهد.

هیأت دیوها به صورت موجودات ترکیبی در اشکالی متنوع مشاهده می‌شود که با سنت‌های پیشین تصویرپردازی آنان در «نسخه‌های مصور شاهنامه و قصص الانبیاء» قرابتی بسیار دارد.

تصویر دیوها در این برگ از نسخه‌ی خمسه‌ی هرات، مطابق با متن ادبی داستان، با سرهای حیوانی (فیل، گاو و بوزینه) دم‌های بلند و موج‌دار که منتهی الیه آن به سر مار یا اژدهایی کوچک ختم شده با بینی پهن، شاخ‌های بلند، گوش‌های حیوانی، پاهایی با پنجه‌های زشت و ناخن‌های تیز، مشاهده می‌شود. چنان که «نظامی» در وصف دیوها سروده است:

«ناگه آمد پدید شخصی چند کالبدهای سهمناک و بلند
لفجهای چون زنگیان سیاه همه قطران قبا و قیرکلاه
همه خرطوم‌دار و شاخ‌گرای گاو و پیلی نموده در یکجای»
دیوها در اندازه‌های کوچک و بزرگ پر از تحرک با حرکات نمایشی و تعدادی به صورت دو به دو در آغوش و یا بر دوش همدیگر، پشت به پشت یکدیگر مصور شده‌اند.

طرز استقرار ریتم عمودی حالت ایستاده‌ی دیوها، دید را به عمق

اندام کوچک «ماهان» نشسته بر «اسب (اژدهاگونه)» با انحنای ظریف بدن، حرکت

سر، دست‌ها و حالت هیجان و وحشت در

خطوط به کار رفته در چهره‌ی گردوی،

ایجاد تصور حجم در صحنه می‌کند که به

طرزی شایسته مصور شده است

هدایت می‌کند.

عناصر تزئینی در پیکره‌ی دیوها به صورت زیورآلاتی زرین و حلقه‌های طلائی آتش در دست به چشم می‌خورد.

هر یکی آتشی گرفته به دست
آتش از حلقشان زبانه زنان
منکر زشت چون زبانی مست
بیت‌گویان و شاخشانه زنان»

تصویرپردازی این نوع از حلقه‌های آتش که ایجاد تصور حرکت در صحنه می‌کند، در برگ‌ی از «شاهنامه‌ی دموت» (قرن ۷) (موزه‌ی فاگ آرت) دانشگاه هاروارد، در صحنه‌ی «هزیمت قشون هند از برابر جنگجویان آهنی اسکندر»^۳ به نحو بارز مشاهده می‌شود.

زمین صورتی رنگ، فضایی مناسب جهت نمایش حرکات و روابط پیکره‌ها، مزین به تعداد اندکی برگ کوچک و چند تخته سنگ، بیشترین سطح نگاره‌ی مزبور را به خود اختصاص داده است.

صخره‌ها با رنگ صورتی - بنفش ملایم و قهوه‌ای روشن در بالای صفحه با خطوط تیره متمایز شده است و در پشت صخره‌ها، صورت ۳ دیو

در راستای خطی مایل به چشم می‌خورد.
آسمان طلائی مطابق با الگوی کهن نقاشی ایران با تکه‌های کوچک ابرپیچان به رنگ سفید پر شده است. عناصر گیاهی چون درخت با سرهای ترکیبی، شاخه‌های کوچک و عاری از برگ، درختچه‌ای سبزرنگ میان پیکره‌ی ۲ دیو در پشت صخره، در بالاترین قسمت تپه روییده و در زمینه‌ی طلائی کهنه‌ی آسمان قد کشیده‌اند.

درخت با میوه‌های ترکیبی از سرهای انسانی و حیوانی، معروف به درخت «واق - واق»، از عناصر تصویرگری شگفت‌انگیزی است که به شکلی غریب میان برگ‌های محدود درخت کوچک، ترسیم شده است.

تصویر این درخت که در «شاهنامه» و عجایب المخلوقات قزوینی به آن اشاره شده است، با توجه به مجلس «روبارویی اسکندر با درخت گویا» در نسخه‌های مصور متعدد از «شاهنامه» چون (برگی از شاهنامه دموت (قرن ۷)، موزه‌ی فریر)؛ الگوی مناسب جهت ترسیم آن در این اثر متمایز می‌باشد.

«موضوع این مجلس در نگاره‌های همنام از خمسه‌ی نظامی، در ترکیبی متفاوت در ترسیم اندام «ماهان» حالت و روحیه‌ی درونی در چهره‌ی وی و شکل «اسب اژدهاگونه» چه در نسخه‌های مصور متقدم (خمسه‌ی نظامی محفوظ در تویقایی استانبول) و چه آثاری که تاریخی متأخرتر از نسخه‌ی مزبور را دارا هستند (خمسه‌ی نظامی، احتمالاً مکتب شیراز، ۱۵۲۰ م، کتابخانه‌ی «Indian office» در لندن)، اجرا شده است.

بسیاری از نگاره‌های خمسه‌ی نظامی در دوران‌های مختلف، در پرداخت چهره‌های «ماهان» حالتی بی‌تفاوت از مشاهدات عجایب سهمناک را نشان می‌دهد و اژدهای هفت سر بدون بدن حیوان چهارپا (اسب ماهان) مصور شده است و این در صورتی است که «نسخه‌ی خمسه‌ی هرات» اژدهای هفت سر را در ترکیبی عالی با بدن اسب بالدار و مطابق با مضمون ادبی داستان به تصویر بر آورده است.

در این اثر ممتاز، بسیاری از خصایص و ویژگی‌های سبک هنری بهزاد با توجه به نمونه‌های سنتی و کهن نقاشی ایران با اندکی تغییر، تاکید و تکرار شده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. مثنوی هفت پیکر یا هفت گنبد یا بهرامنامه، بعد از مثنوی «لیلی و مجنون» در سال ۵۹۳ هجری در ۵۱۳۶ بیت گفته شده است. نک به: احمد، کوشا هفت پیکر (حکیم نظامی گنجوی)، ۱۳۷۰، ص ۱۱.

۲. اشرفی، م. م. بهزاد و شکل‌گیری مکتب مینیاتور بخارا در قرن ۱۶ میلادی، ترجمه‌ی نسترن زنوی، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۱۰۲.

3. Bahari, Ebadollah. Bihzad: Master Of Persian painting, London, 1996, p.126.

۴. وحید دستگردی، حسن. هفت پیکر حکیم نظامی گنجه‌ای، به کوشش سعید حمیدیان، نشر قطره، چاپ چهارم، ۱۳۸۰، ص ۲۴۳.

۵. همان مأخذ، ص ۲۴۳.

۶. همان، ص ۲۴۳.

۷. همان، ص ۲۴۳.

۸. نک به: گری، بازیل. نقاشی ایران، ترجمه‌ی عربعلی شروه، انتشارات عصر جدید، چاپ اول، ۱۳۶۹، ص ۱۵۹.